

XVI. YÜZYILDA DİYARBEKİR EYALETİ'NDE SINÂİ BİTKİLERİ ÜRETİMİ*

Behset KARACA**

Durmuş Volkan KARABOĞA***

ÖZ

Tarım, sanayi öncesi toplumların temel geçim kaynağı olmakla beraber, sınâi faaliyetlere ham madde sağlayan önemli bir iktisadi faaliyet kolunu da teşkil etmektedir. Osmanlı tarım ekonomisinde, üretimi hububat türüne nazaran daha çok emek isteyen ve yetiştirme şartları bakımından seçici olan tarım ürünlerinden pamuk, susam, keten, kendir, sumak, isot ve zeytin başlıca sınâi bitkileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyarbekir Eyaleti'nde Fırat ve Dicle ırmaklarının bulunduğu vadi içerisinde bu nehirleri oluşturan çay ve dereler sınâi bitkileri için avantaj bir rol üstlenmiştir. Eyalet içerisinde Amid, Mardin, Ruha, Harput, Musul sınâi bitkilerinin başlıca üretim merkezleri olmuştur. Pamuk, dokuma ve giyim sınâinde; keten ve kendir hem dokuma sınâinde hem de gemicilik sektörü için vazgeçilmez maddelerdir. Susamdan çıkarılan tahin çeşitli tüketim alanlarında kullanılırken, zeytin yağı Osmanlı sabun sınâinin ana maddesini oluşturmaktadır. Özelde Osmanlı tarım ekonomisi alanında, sınâi bitkilerinin tarım ekonomisine olan katkısı üzerine yapılan çalışmaların istenilen seviyede olmaması, bu çalışmanın kaleme alınmasında etken rol oynamıştır. Çalışmanın temeli arşiv kaynaklarına dayanmakta olup, konu ile ilgili araştırma ve inceleme türündeki eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, Tarım, Sınâi, Dokuma, Diyarbekir

THE PRODUCTION OF INDUSTRIAL PLANTS IN THE DİYARBEKİR PROVINCE IN 16th CENTURY

ABSTRACT

Agriculture, together with being the main source of income for pre-industrial societies, constitutes an important branch of economic activity that provides raw materials for industrial activities. In the Ottoman agricultural economy, cotton, sesame, linen, hemp, sumac, isot and olive are among the most important agricultural products whose production is more labor-demanding than cereals. In Diyarbakir Province, stream and creeks in the valley of Euphrates and Dicle Rivers played an advantageous role for the industrial plants. Within the province Amid, Mardin, Ruha, Harput, Mosul had become the main production centers of industrial plants. Cotton for weaving and clothing industry; linen and hemp are indispensable for both the weaving industry and the shipping sector. The sesame oil, which is extracted from sesame, is used in various consumption areas while the olive oil is the main material of the Ottoman soap industry. In particular, the fact that studies on the accretion value of industrial crops to the agricultural economy in the field of Ottoman agriculture economics were not at the desired equality played an effective role in write up of this article. In our article, archival documents were the primary source of exploitation and the subject was also supported with research and investigation type works.

Keywords: Economy, Agriculture, Industry, Weaving, Diyarbekir

* Bu makale, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda doktora öğrencisi Durmuş Volkan KARABOĞA tarafından, Prof. Dr. Behset KARACA'nın danışmanlığında hazırlanan *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)* başlıklı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: behsetkaraca@sdu.edu.tr

*** Öğretim Elemanı, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, e-posta: vlkn.krb.32@hotmail.com

GİRİŞ

Osmanlı ekonomisi üretim ve arz yönlü bir sisteme dayanmakta olup bu sistemin temelini de küçük üretim oluşturmaktadır.¹ Bu küçük üretim mekanizması içerisinde Osmanlı köylüsü, ticari kaygılardan öte, bilhassa geçimlik maksadıyla üretimini gerçekleştirmekte ve bu üretim faaliyetleri içerisinde ise başta hububat olmak üzere, bakliyat ürünleri, sınıî bitkileri üretimi başı çekmektedir. *El-Cezîre*² bölgesini içerisine alan verimli topraklar üzerinde bulunan Diyarbekir Eyaleti³, birçok iktisadi faaliyetin aynı anda gerçekleştiği bölge konumunda olup, Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinde olduğu gibi ekonomisi büyük oranda tarıma dayanmaktadır. Geçimlik ekonominin temelini oluşturan hububat tarımının yanı sıra klasik dönem Osmanlı sanayisine ham madde tedarik eden sınıî bitkilerinin üretimi de bölge insanı için önemli bir gelir kolunu teşkil etmiştir.

Yağları ve lifleri için ekilen ve kazançlı bir pazar malı statüsünde olan bitkilerden olarak pamuk, susam, keten, kendirin⁴ Diyarbekir Eyaleti'ndeki istihali, X. yüzyıla kadar uzanmakta olup Harran, Resulâyn, Mardin ve Amid şehirleri söz konusu üretim sahasında bu dönemde öne çıkan merkezler idi.⁵ XVI. yüzyıla gelindiğinde ise bu alandaki üretimin iklim şartlarının elverdiği ölçüde daha da geniş alana yayıldığı müşahede edilmektedir. Dolayısıyla üretimdeki bu gelişme, sınıî alandaki faaliyetlere de doğrudan katkı sağlayarak, şehir ekonomisini canlandırmıştır. Bu anlamda Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı olan Amid'teki imalathaneler, beyaz ya da boyalı çeşitli pamuk kumaşlar üzerinde çalışmakta ve çok sayıda dokumacı da geçimini bu alandan sağlamaktaydı.⁶ Bu durumun diğer sınıî bitkileri açısından da geçerli olduğunu ifade edebiliriz. Zeytinden ve kenekerçek bitkisinden elde edilen yağlar da itriyat ve aydınlatmada kullanıldığı gibi, tahûnhaneler de işlem gören susam ise tatlı ve şekerlemelerde aromatik ürün olarak rağbet görmekteydi. Nitekim XVI. yüzyıl Diyarbekir Eyaleti'nde pamuk üretimi konusunda Amid, Siverek, Ruha sancakları; susam üretiminde Siverek, Ana sancakları, kendir ve keten üretiminde ise Musul Sancağı öne çıkan başlıca bölgelerdir.⁷ Diyarbekir Eyaleti'nde gerçekleşen tarımsal faaliyetler

¹ Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler*, C.10, Ankara 2002, s.676.

² İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya "Cezîre" adı verilmektedir. *el-Cezîre*, çok yüksek olmayan bir bölge olup Fırat-Diyarbekir arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre arasındaki Tûr Abdîn, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebeliabdülaziz, Habur ile Dicle arasındaki Sincar dağı, Musul'un güneyindeki Cebelimekhûl bu bölgede yer alır. Bu dağlardan çıkan akarsular arasında Fırat'a karışan Belih ile Habur, yöredeki Harran ve Resulayn'dan (Ceylanpınar) çıkar. Habur'a katılan Hırmas çayının kaynağı ise Tûr Abdîn bölgesindedir. Sincar dağından Sarsar ırmağı doğar ve çölde kaybolur. Batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya, doğusunda Doğu Anadolu ve güneyinde Irak bulunan el-Cezîre bölgesi oldukça mûmbit ve akarsuları bol bir bölgedir. Bkz. Ramazan Şeşen, "Cezîre", *TDVİA*, C.7, s.509-510. el-Cezîre bölgesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Adnan Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, S.33/2009 ss.35-64.

³ Diyarbekir Eyaleti'nin sınırları, tarihi süreç içerisinde birtakım siyasi ya da idari sebeplerden dolayı zaman zaman değişikliklere sahne olmuştur. Bu makalede Diyarbekir Eyaleti'nin 1523 tarihine ait *BOA TD 998* numaralı defterde yer alan sancak ve kazalar model alınmak suretiyle Eyalet'in 1518-1568 yılları arasındaki mevcut birimlerinin üretim durumları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul 1995, s.144.

⁵ Thomas Ripper, *Diyarbekir Merwanileri -İslami Ortaçağda Bir Kürt Hanedanı*, (çev. Bahar Şahin Fırat), İstanbul 2012, s.427.

⁶ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul 2003, s.69.

⁷ Diyarbekir Eyaleti'ndeki sancak ve kazaların üretimlerini tespit ederken; 1518 yılına ait veriler için *BOA, TD 64*, s.6-862; 1540 yılına ait veriler için *BOA, TD 200*, s.17-1059 ve 761-898; *BOA, MAD 351*, *BOA, TD 195*, *BOA, TD 208*; 1550-1568 dönemine ait olmak üzere *TKGM, TTD 151*, *BOA, TD 406*, *TKGM, TTD 155*, *TKGM, TTD 106*, *TKGM, TTD 126*, *TKGM, TTD 127*, *TKGM TTD 97*, *BOA, TD 413*, *TKGM, TTD 117*, *TKGM, TTD 96* ve *TKGM TTD 188* numaralı defterlerden istifade edilmiştir.

içerisinde önemli bir yer teşkil eden sınâi bitkileri üretiminin dönemlere göre sancak ve kazalar arasındaki dağılımları ve üretim miktarlarının seyrine dair istenilen düzeyde araştırmanın yapılamaması, yapılanların ise sadece belirli sancak ya da kaza mesabesinde bulunması, bu makalenin kaleme alınması fikrini ortaya çıkarmıştır. XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'ne tâbî sancak ve kazalarda tespit edilen sınâi bitkilerinin üretim miktarları, tahrir kayıtları ölçüsünde köy köy incelenmiş ve elde edilen veriler Eyalet bazında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Pamuk (Penbe, Kutun)

Arap dilinde “kutn” olarak geçen pamuğun anavatanı Hindistan olup, VI. yüzyıldan itibaren bir taraftan Horasan'a diğer taraftan da Türkistan'a ve daha sonra Yukarı Mezopotamya'ya doğru yayılmıştır.⁸ Pamuk, yetişme şartları bakımından iklim seçici özellikte olup; nemli, alüvyonlu, kumlu ve mineralce zengin topraklarda daha kaliteli üretimi yapılan bitkidir.⁹ Nisan ayında ekilerek Eylül-Ekim aylarında hasat edilen pamuğun bir kökünden, ekildiği yere veya tohumunun cinsine göre 5 ila 30 civarında koza elde edilebilir.¹⁰ Pamuğun kozasında beş bölme ve altı tohum bulunur. Tohumların çevreleri pamuk lifleri ile kaplıdır. Meyveler olgunlaştığında koza çatlar ve lifler dışarı çıkar. Kozalar toplandıktan sonra tohumlarla lifler ayrılır. Lifleri dokumacılıkta kullanılırken tohumlarından da yağ çıkarılır.¹¹ Pamuk sanayii, Osmanlı Devleti'nde üretim ve ticaret boyutları ile ekonominin hububattan sonraki en önemli sektörünü oluşturmakta idi. Pamuklu dokumaların ve pamuk-ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak çok geniş bir kullanım alanı vardır. Sarıklarda ve başlıklarda kullanılan tül ve tülbent çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç çamaşırı, yorgan, mendil, peştamal ve havlulara kadar çok çeşitli eşya pamuklu bez ve kumaştan yapılırdı.¹²

XIII. yüzyıl sonlarında Doğu Anadolu'dan geçen Marco Polo, daha bu dönemde Muş ve Mardin'de büyük miktarda pamuk yetiştirildiğini ve pamuklu imal edildiğini kaydetmiştir.¹³ Yine XV. yüzyıl seyyahlarından olan Josaphat Barbaro da, İran'a giderken içinden geçtiği Mardin'de kadife ve ipek kumaşların bolca dokunduğunu ifade eder.¹⁴ XV. ve XVI. yüzyıllardaki Anadolu'da, pamuk yetiştiren her bölgede olduğu gibi¹⁵ Diyarbekir Eyaleti'nde de pamuklu sanayi ciddi anlamda gelişme göstermiştir.

1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin toplam pamuk üretimi 46.669 men¹⁶ (269.420 kg.)'dır. Bu dönemde Amid Sancağı, toplam üretimin %23'ünü; Harput Sancağı ise %17'sini oluşturmaktadır. 1518 tarihli tahrir verilerine göre Amid Sancağı'nda pamuk üretiminin kesif olduğu köyler, *Karye-i Salât*¹⁷, *Karye-i Çaruği*¹⁸ ve *Karye-i Alipmar*'dır.¹⁹ Harput Sancağı'nda ise bilhassa *Uluova* ve *Kuzova* çevresi pamuk

⁸ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Belleten*, C. LXIV, S.241, s.750-751.

⁹ AnaBritannica, “Pamuk”, C.XII, İstanbul 1989, s.372.

¹⁰ Abdullah Martal, *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir 2007, s.30.

¹¹ Mübahat Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000, s.161.

¹² Halil İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, 1979-1980, s.1.

¹³ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.78.

¹⁴ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2009, s.52-53.

¹⁵ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.78.

¹⁶ 1 men: 5,773 kg.

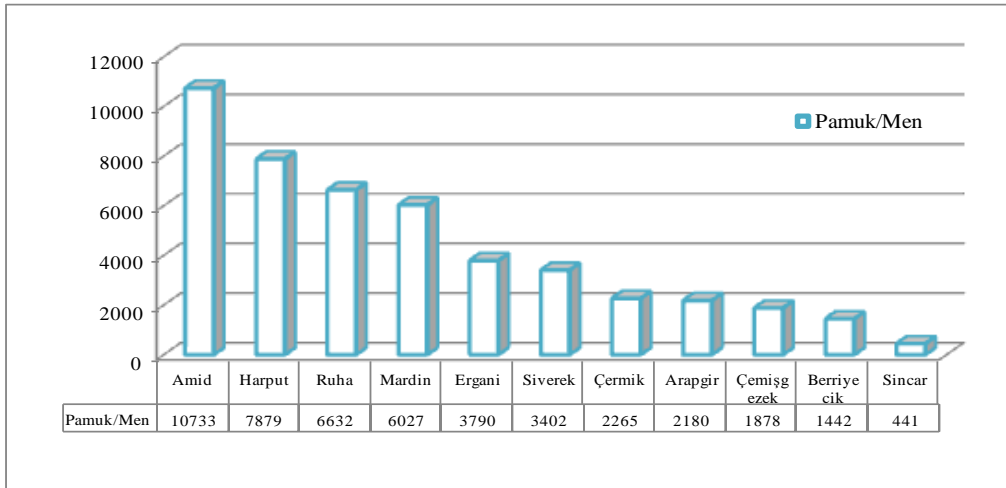
¹⁷ BOA, TD 64, s.61.

¹⁸ BOA, TD 64, s.72.

¹⁹ BOA, TD 64, s.114.

üretimine kesif olduğu bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Kiğı Sancağı'nda üretimine rastlanmayan pamuğun en az üretildiği sancak ise 441 men üretim ile Sincar Sancağı'dır. Amid Sancağı'nda 10.733 men, Harput Sancağı'nda 7.879 men, Ruha Sancağı'nda 6.632 men, Mardin Sancağı'nda 6.027 men; Ergani Sancağı'nda 3.790 men, Siverek Sancağı'nda 3.402 men, Çermik Sancağı'nda 2.265 men, Arapgir Sancağı'nda 2.180 men, Çemişgezek Sancağı'nda 1.878 men, Berriyecik Sancağı'nda 1.442 ve Sincar Sancağı'nda 441 men pamuk üretimi gerçekleşmiştir. Pamuk üretiminde öne çıkan sancakların önemli nehir havzaları içerisinde bulunması, bu bölgelerde üretimin fazla olmasını sağlamıştır (Grafik 1). Üretimin kilogram cinsinden dağılımları ise: Amid Sancağı'nda 61.962 kg.; Harput Sancağı'nda 45.485 kg.; Ruha Sancağı'nda 38.287 kg.; Mardin Sancağı'nda 34.794 kg.; Ergani Sancağı'nda 21.880 kg.; Siverek Sancağı'nda 19.640 kg.; Çermik Sancağı'nda 13.076 kg.; Arapgir Sancağı'nda 12.585 kg.; Çemişgezek Sancağı'nda 10.842 kg.; Berriyecik Sancağı'nda 8325 kg.; Sincar Sancağı'nda 2546 kg. idi.

Grafik 1: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi

1540 tahrir periyodunda Diyarbekir Eyaleti'ndeki pamuk ekim alanlarının ciddi anlamda genişlediğini ifade edebiliriz. Elimizdeki verileri, bir önceki tahrir döneminde gerçekleşen üretim miktarları ile mukayese etmemiz bizi bu sonuca götürmektedir. Örneğin; 1518 tahririnde Amid Sancağı'nın *Depe Kendi* isimli köyünde pamuk üretimine rastlanılmazken²¹, 1540 tahririnde ise mezkur köyde pamuk üretiminin gerçekleştiği görülmektedir.²² 1540 döneminde de pamuk üretim miktarı bakımından ilk sırada yer alan Amid Sancağı'nın *Ali Pınar*²³ ve *Sabâc Kendi*²⁴ köyleri üretim miktarı yönünden öne çıkan yerlerdir. Nitekim Berriyecik Kazası ile Amid, Ruha ve Mardin sancaklarındaki üretim artışları dikkate değer olup Berriyecik Kazası'nda %700, Amid Sancağı'nda %227; Ruha Sancağı'nda %246, Mardin Sancağı'nda %169, Çemişgezek Sancağı'nda %113 artışın olduğu müşahade edilmektedir. Berriyecik Kazası'ndaki

²⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara 1989, s.102.

²¹ BOA, *TD 64*, s.72.

²² BOA, *TD 200*, s.71.

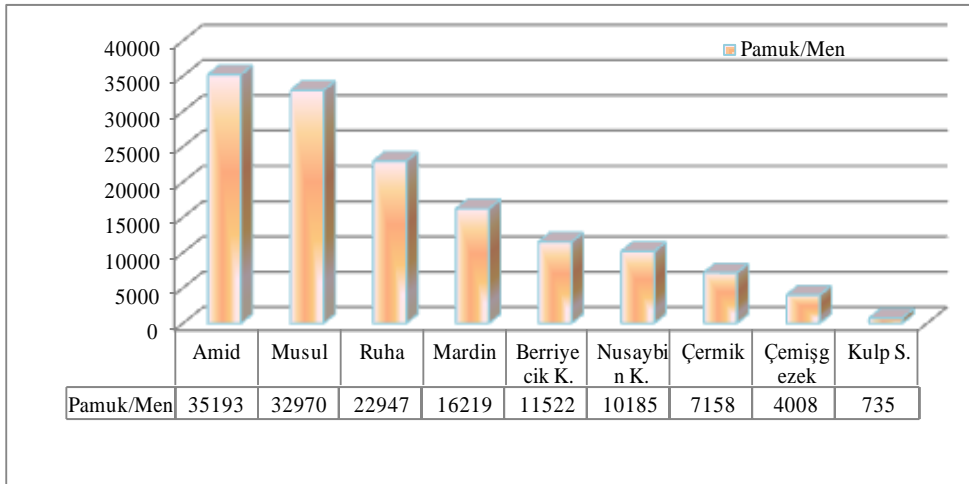
²³ BOA, *TD 200*, s.108.

²⁴ BOA, *TD 200*, s.125-126.

İbrahim Circibi ve Kartal Circibi çaylarının suladığı araziler, pamuk ekimi için mümkün olabildiğince değerlendirilmiştir. 1518 tahririnde Berriyecik'te hem nüfusun nispeten az olması ve hem de bu dönemdeki savaş ortamının beraberinde getirdiği olumsuzluklar, buradaki üretimin az olmasına neden olurken; 1540 tahririnde ise gelişen yaşam şartlarına paralel olarak nüfusun artması pamuk üretimindeki artışı da sağlamıştır. Yine bu dönemde pamuk üretim miktarı açısından ikinci öneme sahip olan Musul Sancağı da ciddi bir pamuk istihsal bölgesi idi.

Toplam 140.937 men (813.629 kg.) pamuk üretimi gerçekleşen Diyarbekir Eyaleti'nde, bu üretimin 35.193 men'i Amid Sancağı'na; 32.970 men'i Musul Sancağı'na; 22.947 men'i Ruha Sancağı'na; 16.219 men'i Mardin Sancağı'na; 11.522 men'i Berriyecik Kazası'na; 10.185 men'i Nusaybin Kazası'na; 7.158 men'i Çermik Sancağı'na; 4008 men'i Çemişgezek Sancağı'na aittir. Dönemin en az pamuk üretilen birimi ise Kulb Sancağı olup üretim miktarı sadece 735 men idi (Grafik 2). Nitekim Amid Sancağı, bu dönemde toplam üretimin %25'ini oluştururken, Musul Sancağı %23'ünü, Ruha Sancağı ise %16'sını teşkil etmekte idi. Kilogram cinsinden baktığımızda ise pamuk üretimi; Amid Sancağı'nda 203.169 kg., Musul Sancağı'nda 190.336 kg., Ruha Sancağı'nda 132.473 kg., Mardin Sancağı'nda 93.632 kg., Berriyecik Kazası'nda 66.517 kg., Nusaybin Kazası'nda 58.798 kg., Çermik Sancağı'nda 41.323 kg., Çemişgezek Sancağı'nda 23.138 kg., Kulb Sancağı'nda ise 4.263 kg. idi.

Grafik 2: 1540-1550 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Pamuk Üretimi

1550-1568 tahririnde pamuk istihsalı bakımından Diyarbekir Eyaleti'nin güney sancakları arasında yer alan ve "dolab" adı verilen yerleşim yerlerine sahip, Fırat nehri güzergâhında konuşlanmış olan Ana Sancağı'nın çok önemli paya sahip olduğu görülmektedir. Nitekim günümüz Irak topraklarında yer alan bu bölgenin hem iklim açısından elverişli olması hem de münbit tarım arazilerine sahip olması, pamuktan yüksek oranda verim alınmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Ana Sancağı, 222.737 men (1.285.861 kg.) pamuk istihsalı ile bu dönem Diyarbekir Eyaleti'nde ilk sırada gelmekte olup, men bazında eyaletin %38'ini teşkil etmektedir. Ana Sancağı'ndan sonra Eyalet'in önemli sınâi ve ticaret merkezi olan Amid Sancağı'nda 57.225 men (330.360 kg.) üretim yapılmıştır. Eyalet genelindeki üretimin %10'unu oluşturan Amid Sancağı, bir önceki

tahrir dönemine kıyasla söz konusu üretimde %63 artış gerçekleştirmiştir. Nitekim bu durum Amid Sancağı'nın, dokuma sınai alanında da ciddi bir gelişme kaydettiğini açıkça göstermektedir. Yine pamuk üretiminin en kesif olduğu sancaklardan olan Siverek'te ise 1518 tahririne nazaran yaklaşık 15 kat artış gerçekleşerek 46.827 men (270.332 kg.) pamuk üretilmiştir. Tarıma elverişli arazilere sahip Siverek Sancağı'ndaki pamuk ekim alanlarının, çeltik tarlalarına yakın muhit üzerinde olduğu kanaatindeyiz. Siverek Sancağı'nın güneybatısında yer alan Ruha Sancağı'nda gerçekleşen üretim ise 35.179 men (203.088 kg.)'dır.²⁵

Üretim miktarındaki yükseklik bandının Nusaybin Sancağı ile beraber Eyalet'in güneydoğusu ve güneyine doğru seyir değiştirdiği görülmektedir. Zira Nusaybin Sancağı'nda 34.730 men (200.496 kg.), Sincar Sancağı'nda 29.508 men (170.350 kg.), Mardin Sancağı'nda ise 23.856 men (137.721 kg.) üretim gerçekleşmiştir. Buraya kadar tespit etmeye çalıştığımız rakamlara baktığımızda pamuk üretiminin Diyarbakir Eyaleti'nin batı cenahı (Fırat Havzası) ile güney cenahında kesif olduğu görülmektedir. 1540 döneminde 32.970 men üretim gerçekleştiren Musul Sancağı'nda, 1550-1568 tahrir dönemindeki üretimde %28 azalma meydana gelerek söz konusu üretim 23.580 men'e düşmüştür. Jeofiziki şartlar dolayısıyla Bitlis Sancağı ile Deyr Sancağı'nda üretimi yapılmayan pamuğun Diyarbakir Eyaleti'ndeki diğer sancaklar arasındaki dağılımları ise şu şekilde idi: Ergani Sancağı'nda 21.715 men (125.361 kg.); Berriyecik Kazası'nda 17.311 men (99.936 kg.); Hasankeyf Sancağı'nda 11.850 men (68.410 kg.); Akçakale Sancağı'nda 10.445 men (60299 kg.); Çermik Sancağı'nda 9591 men (55.368 kg.); Kulb Sancağı'nda 8140 men²⁶ (46.992 kg.); Arapgir Sancağı'nda 6378 men (36.820 kg.); Atak Sancağı'nda 6205 men²⁷ (35.821 kg.); Habur Sancağı'nda 5960 men (34.407 kg.); Rakka Sancağı'nda 4175 men (24.102 kg.); Tercil Sancağı'nda 3875 men (22.370 kg.); Çapakçur Sancağı'nda 1818 men (10.495 kg.); Siird Sancağı'nda 1405 men (8111 kg.); Kiğı Sancağı'nda 186 men (1073kg.) pamuk istihsalı yapılmıştır.

1550-1568 döneminde Diyarbakir Eyaleti'nin toplam pamuk üretimi 582.696 men (3.363.900 kg.) idi (Tablo 1). 1540 dönemine göre pamuk üretim alanlarında ve miktarında ciddi oranda artış gerçekleşmiştir; öyle ki, 1518 tahririnde Kiğı Sancağı'nda pamuk üretimi yapılmazken 1550-1568 tahrir döneminde mezkûr sancağı kuzeydoğu-güneybatı yönünde ikiye ayıran *Büyüksu* nehrinin güney cenahı üzerinde yer alan beş köyde pamuk üretimine geçildiği görülmektedir.²⁸

²⁵ A. Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara 2012, s.90.

²⁶ Alpay Bizbirlik, söz konusu üretimin 8165 müd olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, S.XIII/1993, s. 145. Ayrıca yazar, pamuk için müd birimini kullanmıştır. Oysa pamuk vb. ürünler için men, batman, kantar birimleri kullanılmaktadır. Müd ise hububat ölçü birimidir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Müdd", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s.494.

²⁷ Alpay Bizbirlik, Atak Sancağı'ndaki üretim miktarını 6215 müd olarak vermektedir. Bkz. Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyıl Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XIV, İzmir 1999, s.125.

²⁸ Karye-i Pâc, Karye-i Harik, Karye-i İsnis, Karye-i Davulü, Karye-i Canik. Bkz. TKGM, *TTD 126*, s.49a-61b.

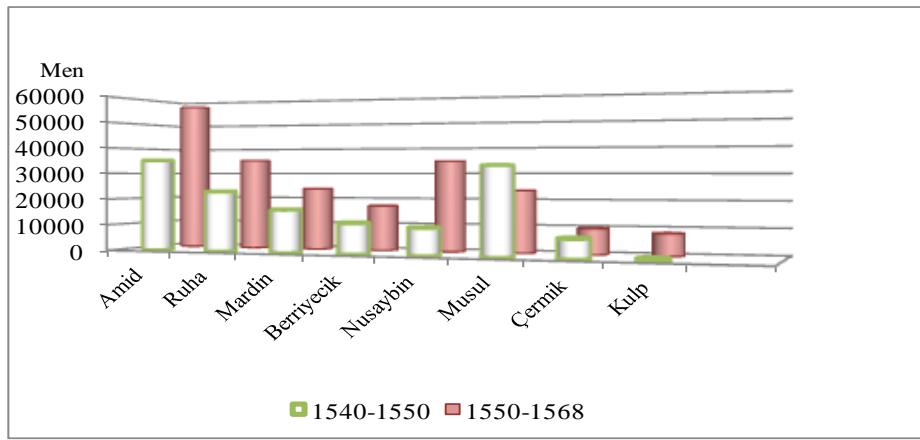
Tablo 1: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi

	SANCAK	Pamuk/Men		SANCAK	Pamuk/Kg.
1	Ana	222737	1	Ana	1285861
2	Amid	57225	2	Amid	330360
3	Siverek	46827	3	Siverek	270332
4	Ruha	35179	4	Ruha	203088
5	Nusaybin	34730	5	Nusaybin	200496
6	Sincar	29508	6	Sincar	170350
7	Mardin	23856	7	Mardin	137721
8	Musul	23580	8	Musul	136127
9	Ergani	21715	9	Ergani	125361
10	Berriyecik	17311	10	Berriyecik	99936
11	Hasankeyf	11850	11	Hasankeyf	68410
12	Akçakale	10445	12	Akçakale	60299
13	Çermik	9591	13	Çermik	55368
14	Kulb	8140	14	Kulb	46992
15	Arapgir	6378	15	Arapgir	36820
16	Atak	6205	16	Atak	35821
17	Habur	5960	17	Habur	34407
18	Rakka	4175	18	Rakka	24102
19	Tercil	3875	19	Tercil	22370
20	Çapakçur	1818	20	Çapakçur	10495
21	Siird	1405	21	Siird	8111
22	Kiğı	186	22	Kiğı	1073
	TOPLAM	582696		TOPLAM	3363900

Behset KARACA- Durmuş Volkan KARABOĞA

Pamuk üretimini 1540/1550-1568 periyodunda mevcut sancaklar arasında kıyasladığımızda sancakların pamuk üretiminde umumi anlamda artışın gerçekleştiği görülmektedir. Bu cümleden olarak Amid Sancağı'nda %63, Ruha Sancağı'nda %53, Mardin Sancağı'nda %47, Berriyecik Kazası'nda %50, Nusaybin Sancağı'nda %241, Çermik Sancağı'nda ise %34 artış gerçekleşmiştir. Nitekim bu sancak ve kazalar arasında en yüksek artış ise Kulb ve Nusaybin sancaklarında gerçekleşirken en az artış ise Çermik Sancağı'nda meydana gelmiştir (Grafik 3).

Grafik 3: 1540-1550/1550-1568 Arasında Pamuk Üretiminin Sancak ve Kazalar Arasındaki Değişimi

2. Susam (Küncid, Simsim) ve Çörek Otu

Susam, nispeten kuraklığa dayanıklı bir nebat olmakla beraber yetiştirme döneminde bol suya ihtiyaç duyduğundan daha çok sulak bölgelerde üretilmekte²⁹ ve çeltik gibi sulandığı zaman verim gücü yükselmektedir. 2,5-3 ay içerisinde olgunlaşan susamın, sıcak ortamı çok sevmesi dolayısıyla gelişmesi hızlanmakta ve tohum verimi artmaktadır.³⁰ Yazlık bir yağ bitkisi olan susam %50-60 oranında yağ içermekte olup, başta tahin yapımında olmak üzere, unlu mamüllerin imalatında da kullanılmaktadır. Gece ile gündüz sıcaklık farkından olumsuz etkilenen susamın tarladan toplanması, demet yapılması çok fazla işgücü, emek ve zaman gerektirmesi³¹ dolayısıyla ciddi anlamda meşakkat isteyen bir üründür. Susam, dönemin tahrir kayıtlarında, Osmanlı Anadolu'sunda ve güneydoğu coğrafyasında "simsim" ve "küncüd" olarak adlandırılmakta idi. 1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki sancak ve kazalarda üretimine rastlanmayan susamın, 1523 tahrir döneminde Hasankeyf Kazası ile Ana ve Hit Sancağı'nda bu ürünle doğrudan bağlantılı sına tesisi olan "tahûnhane"³² ile ilgili kayıtların olması buralarda susam tarımının yapıldığı bilgisini vermektedir.³³

1540 tahrir döneminde ise Amid Sancağı, Nusaybin Kazası, Ruha Sancağı, Musul Sancağı ve Berriyecik Kazası'nda üretildiği bilinen susamın en çok üretildiği yer ise

²⁹ "Çeltik ve susam ki suyla hâsıl olur..." Ö. Lütfi Barkan, "Kütahya Livası Kanunu", XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları, İstanbul 1943, s.28.

³⁰ Kamil İlisulu, Yağ Bitkileri ve İslahı, İstanbul 1973, s.22.

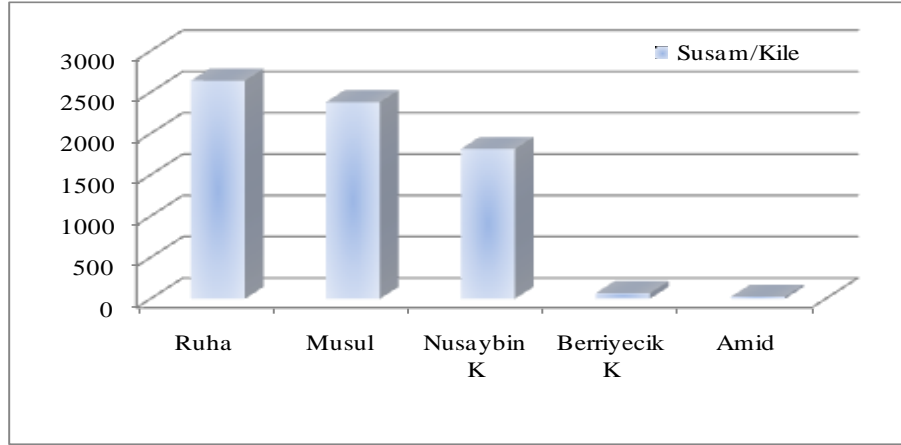
³¹ Ahmet Şemsettin Tan, Susam Tarımı, Ege Tarımsal Araştırma Enstitü Müdürlüğü, İzmir 2012, s.3-49.

³² Susamdan helva ve tahin yapılan atölye. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Tahunhane", Osmanlı Tarih Sözlüğü, s.663.

³³ Ana ve Hit Sancağı için bkz. BOA, TT 998, s.230-243; Hasankeyf Kazası için bkz. BOA, TT 998, s.250-268.

2.642 kile (169.748 kg.) ile Ruha Sancağı idi. Musul Sancağı'nda 2.382 kile (61.217 kg.), Nusaybin Kazası'nda 1.815 kile (23.323 kg.), Berriyecik Kazası'nda 70 kile (899 kg.), Amid Sancağı'nda ise 25 kile (321 kg.) üretim gerçekleşmiştir (Grafik 4). Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam susam üretimi ise 6934 kile (89,102 kg.)'dir.³⁴

Grafik 4: 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyalet'nde Susam Üretimi

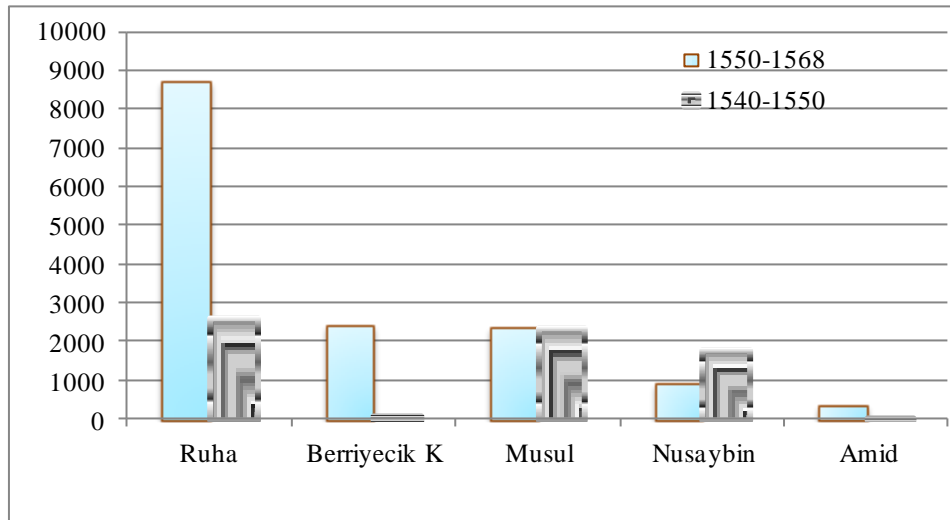
1550-1568 tahrir döneminde, Siverek Sancağı'nın 143 köyünde tespit ettiğimiz toplam 32.391 kile (416.224 kg.) susam istihsalı ile mezkûr sancak, bu yönüyle Eyalet geneli toplam susam üretiminin %49'unu teşkil etmekte idi. Siverek Sancağı'nın sahip olduğu sıcak iklim özellikleri ile yeterli sulama imkânlarının, susamın yetişme-olgunlaşma sürecine büyük oranda katkı sağladığı söylenebilir. Diyarbekir Eyaleti'nin ikinci önemli susam üretim bölgesi ise, 1523 tahrir döneminde müşahade ettiğimiz "tahûnhane" tesisleri ile ön plana çıkan Ana ve Hit Sancağı idi. Öyle ki, 1523 tahrir döneminde susam üretim miktarını saptayamadığımız bu sancaktaki köylülerin ve Arap cemaatlerinin 1550-1568 döneminde 240 dolâb'ta, toplam 16.513 kile (212.192 kg.) susam istihsalinde bulunduğu görülmektedir. Ana ve Hit Sancağı, sahip olduğu bu üretim miktarı ile Eyalet geneli susam üretiminin %25'ini oluşturmakta idi. 1540 tahrir döneminde birinci sırada olan Ruha Sancağı, %229 artış kaydederek 8.701 kile (559.039 kg.) üretim gerçekleştirmiştir. Söz konusu üretimde ciddi anlamda artış görülen bölgelerden birisi de Berriyecik Kazası idi. Nitekim 1540-1550 dönemindeki üretime nazaran yaklaşık 35 kat artış görülen bu kazada 2408 kile (30.943 kg.) susam üretilmiştir. Bu artış, aslında susamın ticari değerinin de arttığının bir göstergesi sayılabilir. Musul Sancağı'ndaki üretimde ise %2 azalma gerçekleşmiş ve 2340 kile (60.138 kg.) üretim yapılmıştır. Bu dönemde iktisadi anlamda dikkatimizi çeken asıl nokta Nusaybin Sancağı'ndaki susam üretiminin neredeyse yarı yarıya azalmış olmasıdır. Bu azalmanın sebebi, burada yaşayan ahalinin daha çok kâr getiren çeltik üretimine geçmesi gösterilebilir. Zira Nusaybin'deki çeltik üretim miktarı gerçekten de hiç azımsanmayacak derecededir. Nitekim Nusaybin Sancağı'nda gerçekleşen 915 kilelik (11.758 kg.) üretim, iklim ve arazi açısından Nusaybin kadar elverişli olmayan Tercil Sancağı'ndaki susam

³⁴ Ziraî üretim açısından sancaklar arasındaki kile ölçü biriminin, standart İstanbul Kilesi'ne olan oranları birbirinden farklı olduğu için kile miktarını kg. cinsine çevirirken: 1 Kile; Amid Sancağı için 12.85 kg., Nusaybin Kazası için 12.85 kg., Ruha Sancağı için 64.25 kg., Musul Sancağı için 25.7 kg., Berriyecik Sancağı için 12.85 kg., ölçüleri baz alınmıştır. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, İstanbul 1992, s.437-499, 204-235, 528-531.

üretiminden de düşüktür. Diğer taraftan dikkat çeken bir diğer husus ise Amid Sancağı'ndaki üretim artışıdır. Sancak'ta bir önceki döneme göre yaklaşık 15 kat artış gerçekleşerek 370 kile (4755 kg.) değerinde ürün elde edilmiştir (Grafik 5). Bu dönemde susam üretilen diğer bölgeler ve elde ettikleri ürün miktarları ise şu şekildedir: Tercil Sancağı, 935 kile (12.014 kg.); Sincar Sancağı, 540 kile (6.939 kg.); Rakka Sancağı 435 kile (5.590 kg.); Habur Sancağı'nda 144 kile (1850 kg.); Akçakale Sancağı'nda 125 kile (1606 kg.); Ergani Sancağı'nda ise 60 kile (771 kg.)'dir. Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam üretim miktarı ise 65.877 kile (846.519 kg.)'dir (Grafik 6).

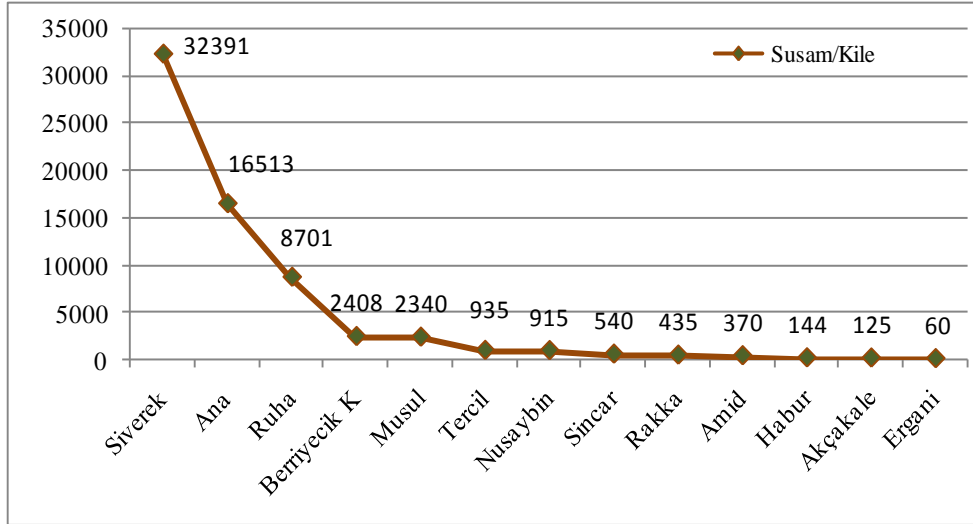
Önceki tahrir dönemlerinde hiçbir sancak ve kazada rastlanılmayan sadece 1550-1568 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Ruha Sancağı'nda tespit ettiğimiz *çörek otu*, mezkûr sancağın sadece iki köyünde üretilmekte idi.³⁵ Söz konusu olan ürünün üretim miktarı ise 60 kile (3855 kg)'dir.

Grafik 5: Diyarbekir Eyaleti'nde 1540-1550/1550-1568 Tahrir Dönemlerinde Susam Üretimi Gerçekleştiren Sancak ve Kazaların Üretimdeki Miktar Değişiklikleri

³⁵ Diyarbekir Eyaleti genelinde sadece Ruha Sancağı'nda tespit ettiğimiz bu ürün, sancağın "Karye-i Şeyh Çoban" ve "Karye-i Seksen Virani" isimli köylerinde üretilmekte idi. Bkz. TKGM, *TD 151*, s. 47b ve 49b.

Grafik 6: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Susam Üretiminde Bulunan Sancak ve Kazalar İle Üretim Miktarları

3. Kenekerçek

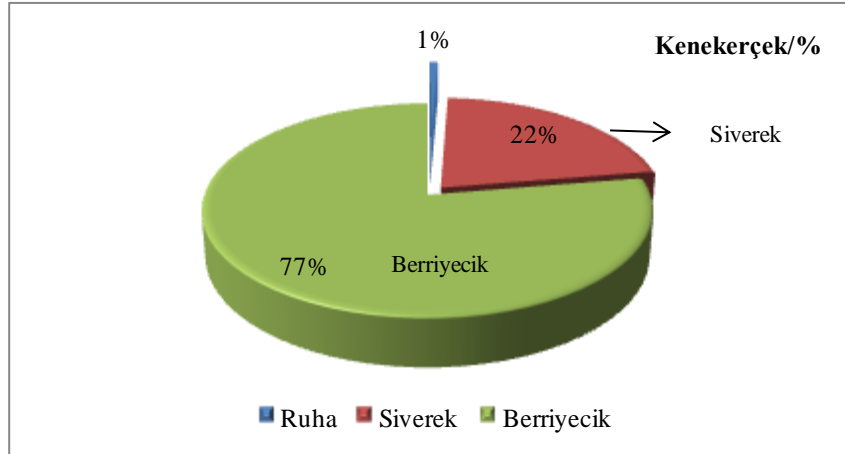
“Kenek”, Hint yağı çıkartılan bir bitki olarak bilindiğinden³⁶ “kenekerçek” de muhtemelen yağ çıkarılan bir bitkidir. Nitekim iklim açısından bakıldığında, ürünün yetiştiği bölgelerin, yağlı tohum üretimine elverişli sancaklar olduğu görülmektedir. 1518, 1540-1550 dönemi tahrirlerinde bu ürün ve üretimi hususunda herhangi bir bilgi bulunmamakta olup sadece 1550-1568 tahrir döneminde Ruha, Siverek sancakları ile Berriyecik Kazası'nda üretildiği görülmektedir. Nitekim Ruha Sancağı'nda 20 kile (1285 kg.), Berriyecik Kazası'nda 2240 kile (28784 kg.), Siverek Sancağı'nda ise 627 kile (8057 kg.) kenekerçek üretimi gerçekleşmiştir. Berriyecik Kazası'ndaki üretim sadece “*Til Cafer*” isimli köyde gerçekleşmiştir.³⁷ Siverek Sancağı'nda bu ürüne 12 köyde rastlanırken, Ruha'da ise sadece “*Karye-i Karışlu*” da rastlanılmıştır.³⁸ Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam kenekerçek üretimi ise 2887 kile (37098 kg.)'dir. Bu toplam üretimin %77'si Berriyecik Kazası'na, %22'si Siverek Sancağı'na ve %1'i de Ruha Sancağı'na aittir (Grafik 7).

³⁶ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s.78.

³⁷ TKGM, *TTD 117*, s.314a.

³⁸ TKGM, *TTD 151*, s.71a.

Grafik 7: 1550-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Kenekerçek Üretimi (%)

4. Kendir ve Keten

Kendir, kenevir sapından çıkarılan lif; keten ise *bezir* denilen bir küçük habbe olarak tanımlanmakta olup³⁹ keten ve kendir arasında birtakım farklar bulunmaktadır. Kendirden daha çok kaba dokunan çadır, branda, kalın kumaş, ip, urgan, halat gibi malzemeler yapımında, ketenin ise daha çok yazlık türü elbiselik kumaşlarda kullanılmakta olduğu bilinmektedir.⁴⁰ Keten; rutubetli, siyah, iyi kaliteli toprağa ekilirdi. Üretim için kimi bölgelerde yağmur yeterli iken kimi yerlerde ise sulamaya ihtiyaç hasıl olmakta idi. Toprak önceden üç defa sürüldükten sonra tohum, rüzgârsız bir günde nemli toprağa ekilir ve ardından üzeri toprakla örtülürdü. Belirli bir zaman sonra uzayan keten, sarı bir renk alınca zemine yayılır ve burada kurumaya bırakılırdı. Tersine çevirdikten sonra 4-5 günün sonunda küçük desteler haline getirilerek güneşte bırakılmaya devam edilir, kuruduktan sonra sopa ile dövülerek tohumları çıkarılırdı. Bundan sonra tohumlar toplanır, kalburlanır ve yeni çanaklara konurdu. Desteciklerin suyun üstüne çıkmaması için taşların altında iyice suya batırılırdı.⁴¹ Keten ve kenevir, Osmanlı döneminde tohum ve yağından ziyade lifi için üretilmekte idi. Osmanlı Anadolu'sunda oldukça yaygın bir üretim sahasına sahip olan kendir ve keten, özellikle Sinop, Samsun Kastamonu, Taşköprü, Vezirköprü, Amasya, Merzifon, Tokat, Ordu, Trabzon, İzmir, Ödemiş, Tire, Burdur, Urfa, Suruç ve Malatya'da yetiştirilmekle birlikte⁴², XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde de üretimine rastlanılmaktadır. Ancak keten, Musul ve Ana sancaklarında istihşâl edilirken; kendir, Ergani, Harput, Çemişgezek, Çermik sancaklarında daha kesif üretilmekte idi. Bilhassa urgan imalâtında kullanılan kendir⁴³, üretici konumundaki reaya açısından hem ticari gelir hem de kışın boş zamanlarını bez, sicim, çuval vb. mamüller yaparak değerlendirmek adına önemli bir sınıî faaliyet kolunu oluşturmaktaydı.⁴⁴

³⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s.1145 ve 1186; Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, "Kendir Teli" ve "Kettan", s.394-397.

⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, Isparta 2008, s.175-176.

⁴¹ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", s.752.

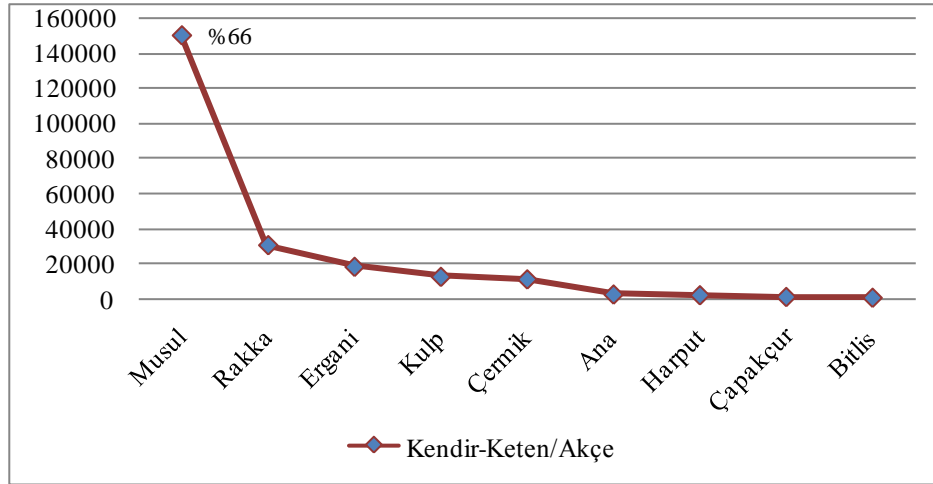
⁴² Mehmet Taştemiş, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl ilk yarısı)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.8, İstanbul 2003, s.4.

⁴³ Ahmet Kankal, *Türkmenin Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara 2002, s.161.

⁴⁴ Mehmet Taştemiş, *a.g.m.*, s. 5.

1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin sadece Çemişgezek Sancağı'nda keten üretimine rastlanılmaktadır. “Hums-ı Kettan” olarak kayıtlı olan üründen bu sancakta 1750 akça değerinde hâsıl elde edilmiştir.⁴⁵ 1540-1550 tahrir döneminde ise Eyalet'in Amid ve Musul sancaklarında kendir, Berriyecik Kazası'nda keten üretilmekte idi. Nitekim Amid Sancağı'nda 200 akça, Musul Sancağı'nda 6000 akça kıymetinde kendir, Berriyecik Kazası'nda ise 7500 akça kıymetinde keten istihsâli gerçekleşmiştir.⁴⁶ 1550-1568 tahrir döneminde ise Kulb Sancağı'nda 12520 akça, Harput Sancağı'nda 1990 akça, Ergani Sancağı'nda 18260 akça, Çermik Sancağı'nda 11070 akça, Rakka Sancağı'nda 30670 akça, Çapakçur Sancağı'nda 1000 akça, Ana Sancağı'nda 2400 akça, Bitlis Sancağı'nda 550 akça kıymetinde gelir sağlanmıştır. Bu dönemde diğer sancaklara nazaran Musul Sancağı'ndaki üretim hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Dolayısıyla söz konusu sancakta 10055 kile keten üretiminden 150825 akça kıymetinde gelir sağlanmıştır.⁴⁷ Nitekim bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde 229.285 akça değerinde üretim gerçekleşirken bunun %66'sını Musul Sancağı teşkil etmiştir (Grafik 8).

Grafik 8: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kendir-Keten Üretiminin Sancaklar Arasındaki Dağılımı

5. Sumak ve İso

Salkımları ekşi, taneleri yemeklere konan ve yaprakları debbağlıkta kullanılan sumak⁴⁸ bitkisinin yaprakları kırmızılaşınca toplanıp kurutulur ve toz haline getirilir. Yemeklerde çeşni olarak kullanılan ve günümüzde de bölgede tüketimi görülen isot ise, kırmızı acı biberin kurutulmuş adıdır. Diyarbekir Eyaleti'nde 1518 tahririnde bu ürünlere rastlanılmamıştır. 1540 tahririnde ise Mardin Livâsı'nda “Karye-i Şemrak” ta 1000 akça değerinde, Berriyecik Kazası'nda “Karye-i Katancık”ta 500 akça değerinde sumak üretimi yapılmıştır. 1550-1568 tahrir döneminde sumak ve isot üretiminin Eyalet genelinde nispeten yaygınlaştığı görülmektedir. Zira bu dönemde Ergani, Çermik, Amid

⁴⁵ BOA, *TTD* 64, s.857-858. Verilen rakam, toplam öşür miktarının beş ile çarpılması neticesinde elde edilmiştir. Zira belgede hums ifadesi üründen 1/5 vergi alındığı hakkında bilgi vermektedir.

⁴⁶ Mezkûr sancakların ürün öşür oranı 1/10 olarak kabul edilmiştir.

⁴⁷ Keten narh fiyatı 15 akça üzerinden hesaplanmıştır.

⁴⁸ Mehmet Ali Ünal, “Summak”, *Osmanlı Tarih Terimleri Sözlüğü*, s.627.

ve Mardin söz konusu üretimde öne çıkan sancaklardır. Ergani Sancağı'nda 1430 akça, Çermik Sancağı'nda 300 akça değerinde⁴⁹ sumak üretimi gerçekleşirken; Mardin Sancağı'nda 10.730 akça kıymetinde üretim gerçekleşmiştir. Bu dönemde de sumak'ın miktar açısından üretimi konusunda bilgi sahibi olamamakla beraber kıymet açısından baktığımızda Mardin Sancağı'nın ön sırada olduğu söylenebilir. Amid Sancağı ise son tahrir döneminde "isot" üretimi ile öne çıkmıştır. Nitekim bu sancakta 2850 kile (36.623 kg.) 18900 akça kıymetinde isot hasılatı olmuştur.⁵⁰ Diyarbekir Eyaleti'nin diğer sancaklarında bu ürünlere rastlanılamaması kanaatimize göre ya bu sancaklarda sumak ve isot üretimi yapılmadığını ya da öşür alınacak kıymette üretim gerçekleşmediğini göstermektedir.

6. Zeytin ve Zeytinyağı

Günümüzde her iki yarım kürenin 30°- 45°. enlemleri arasında yetiştirilen zeytin, Akdeniz ülkelerinde eskiçağlardan beri bilinen ve ziraati yapılan bir üründür. Şartlar müsait olduğunda kıyı şeridinde 200 metrelik bir mesafe içinde ve 600-700 metre yüksekliğe kadar olan yerlerde yetiştirilir. Ağaç dikildikten 7-8 yıl sonra mahsul vermeye başlarsa da en yüksek verim 10-15. yılda elde edilir.⁵¹

Ege Adaları, Batı Anadolu ve Suriye kıyıları zeytinin bol yetiştiği ve zeytinyağı üretilen bölgeler olarak görülmektedir. Zeytinin en önemli özelliği yağ çıkarılmasına elverişli olmasıdır. Tane olarak da tüketilen zeytinden elde edilen yağ sabun sınıfının temel maddesi olup⁵² aydınlatmada da kullanılan değerli bir üründür.⁵³ Osmanlı Devleti'nde zeytinyağı, umumiyetle zeytinlerin ayakta ya da mengenerde ezilmesi neticesinde gerçekleşmekte olup, ayakta ezilen zeytinlerden %8-13 oranında yağ elde edilmekte idi. Geleneksel olarak halk, topladığı zeytinleri evin avlusunda ve açıkta uzun müddet bekletir ve bir torbaya koyup su ile ıslatıp ayakları ile ezerek yağ elde ederdi. Halk arasında bu metoda "ayak yağı veya torba yağı" adı verilmiştir. Başka bir yöntemde ise toprak çukurlar içerisinde ayakta ezilen zeytinlere sıcak su dökülür ve suyun üzerinde kalan yağ toplanırdı.⁵⁴ Tespitlerimize göre Diyarbekir Eyaleti'nde 1518 tahrir döneminde toplam 800 müd (1600 kile/20560 kg.) zeytin üretilmiştir. Bu üretim Amid, Mardin ve Berriyecik sancaklarında gerçekleşmiş olup, Amid Sancağı'nda "eşcâr-ı zeytin", Mardin ve Berriyecik sancaklarında ise "revgân-ı zeyt" adı altında üretimden vergi alındığı müşahede edilmektedir. Nitekim Amid'te 200 men zeytin, Mardin ve Berriyecik'te ise toplam 600 men zeytinyağı üretimi yapılmıştır.⁵⁵ Daha sonraki dönemlerde eyaletin sadece Musul Sancağı'nda üretimine rastlanan zeytinin 1540 döneminde 230 kile (5750 akça)⁵⁶, 1550-1568 döneminde 35000 akça kıymetinde üretimi gerçekleşmiştir.

⁴⁹ Ürünlerden bu dönemde öşür üzere (1/10) vergi alındığı bilinmektedir. Bkz. TKGM, *TTD 106*, s.247a ve 345a.

⁵⁰ Eyalet genelinde yalnız Amid Sancağı'nda rastladığımız isot'tan öşür üzere (1/10) vergi alınmakta idi. Bkz. TKGM, *TTD 155*, s.257b, 260a, 261b, 269b.

⁵¹ *AnaBritannica*, "Zeytin", C.XXII, İstanbul 1990, s.569-570.

⁵² Osmanlı Devleti'nde sabun imalatı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Said Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii", *Türkler*, C. 10, Ankara 2002, ss.781-790.

⁵³ Zeki Arkan, "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25/2006, s.3-4.

⁵⁴ Faruk Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul 2007, s.162-165.

⁵⁵ Söz konusu ürünün öşür oranı 1/10 kabul edilmiştir.

⁵⁶ 1540 yılına ait Musul Sancağı'nda zeytin üretimi ile alakalı olarak 73. sayfada kile olarak miktarı belirtilirken, 91. sayfada sadece akça cinsinden değeri belirtilmiştir. Nitekim kile miktarı verilen bilgiye baktığımızda zeytinin 25 akça üzerinden işlem gördüğü ifade edilebilir. Bkz. BOA, *TT 195*, s.73 ve 91.

SONUÇ

Klasik dönem Osmanlı sınâi sektörüne ham madde sağlayan sınâi bitkileri üretimi, XVI. yüzyıl Diyarbekir ekonomisine büyük oranda katkı sağladığı gibi şehir ve kaza merkezlerinde bulunan pek çok atölyenin ve sınâi tesisin üretim faaliyetine de canlılık kazandırmıştır. Her ne kadar şehir ekonomisi, tarım-toprak ilişkisinden bağımsız görünüyormuş izlenimi verse de aslında sanayi öncesi Osmanlı endüstriyel faaliyetleri tarım ekonomisi ile doğrudan bağlantılıdır. Üretimin büyük oranda topraktan sağlandığı gerçeği, göz önünde bulundurulduğunda, sınâi sektöre kaynak teşkil eden ham maddelerin temini açısından tarımın önemi çok iyi anlaşılır. Nitekim dokuma sınâi; pamuk ve keten üretimi ile, tahûnhane sınâi kolu; susam üretimi ile doğrudan ilişkilidir. Üretimin her kolunu vergilendiren devlet, bu sınâi tesislerinden de ilgili sancağın kanunnâmeleri mucibince belirli miktarda gelir sağlamaktadır. Bu alandan sağlanan gelirler, devletin maliyesine ciddi oranda katkı sağladığı için gelir gider dengesini muhafaza edebilmek adına bütün iktisadi faaliyet aşamaları kontrol altında tutulmakta ve bu alanda planlı bir üretim sistemi takip edilmektedir.

Sınâi ürünleri bağlamında lif ve yağ endüstrisine kaynak teşkil eden ürünlerin yetiştirme şartları değerlendirildiğinde Diyarbekir Eyaleti'nin hemen her bölgesinde bu ürünlerin üretilmediği, ürünün sadece yetiştirme ve olgunlaşma şartlarına uygun arazilerde istihsalinin gerçekleşebildiği tespit edilmektedir. Diğer taraftan tahrir verilerini dikkatle incelediğimizde 1518 tahririnde Kığı Sancağı'nda üretimi görülmeyen sınâi maddelerinden pamuğun, sınâi metâ bakımından artan önemine binaen 1550'den sonra mezkur sancakta yetiştirilmeye başlandığı görülmektedir. Bu durum aslında dokumacılık sektörünün ana maddesini oluşturan pamuğa duyulan gereksinimin üst seviyeye ulaştığının ve Diyarbekir Eyaleti'nin dokuma sınâindeki aktivasyonunun fiili bir göstergesi olmalıdır. Öyle ki Diyarbekir Eyaleti'nde üretilen pamuklu dokumalar, Anadolu'nun her köşesine gönderildiği gibi, Halep'ten Trabzon'a, Harput'tan Musul'a kadar bir çok bölgede alıcı bulmakta idi. Pamuğa nazaran susam, keten ve kendir gibi ürünlerin üretim miktarı düşük seviyede kalmış; ancak yine de bölgenin ihtiyacına cevap verilebilmesi adına üretimleri belli seviyede devam etmiştir.

Nitekim XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde pamuk üretimi alanında Amid, Ruha, Harput gibi sulamaya elverişli bölgeler öne çıkmakta iken; bir yağ bitkisi olan kenekerçek üretiminde Berriyecik Kazası; susam üretiminde Ruha, Musul, Nusaybin, Siverek sancakları; keten, kendir ve zeytin üretiminde ise Musul Sancağı önemli merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Kaynakları

- BOA. TD 64.
BOA. TD 200.
BOA. TD 195.
BOA. TD 308.
BOA. TD 413.
BOA. TD 406.
BOA. MAD 351.
BOA. TD 208.
TKGM. TTD 155.
TKGM. TTD 151.
TKGM. TTD 188.
TKGM. TTD 117.
TKGM. TTD 96.
TKGM. TTD 106.
TKGM. TTD 126.
TKGM. TTD 127.

II. Araştırma ve İnceleme

- Akdağ, Mustafa (1995). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul.
Akgündüz, Ahmed (1992). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.5, İstanbul.
AnaBritannica (1990). "Zeytin", C.XXII, İstanbul.
AnaBritannica (1989). "Pamuk", C.XII, İstanbul.
Arıkan, Zeki (2006). "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25, 1-28.
Bakır, Abdülhalik. "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, C.LXIV, S. 241, 749-821.
Barbarao, Josaphat (2009). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul.
Barkan, Ömer Lütfi (1943). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, İstanbul.
Bizbirlik, Alpay (1999). "16. Yüzyıl Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XIV, İzmir, 109-133.

- Bizbirlik, Alpay (1993). “16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma”, *Osmanlı-Araştırmaları*, S. XIII, 137-162.
- Çevik, Adnan (2009). “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı”, *Osmanlı-Araştırmaları*, S.33, 35-64.
- Doğan, Faruk (2002). *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İlisulu, Kamil (1973). *Yağ Bitkileri ve Islahı*, İstanbul.
- İnalçık, Halil (1979-1980). “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, ,1-66.
- İnalçık, Halil (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul.
- Kankal, Ahmet (2002). *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara.
- Korkusuz, Şefik (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul.
- Kütükoğlu, Mübahat (2000). *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir.
- Martal, Abdullah (2007). *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir.
- Özdemir Rifat (1986). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara.
- Öztürk, Said (2002). “Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii”, *Türkler*, C.10, Ankara,781-790.
- Ripper, Thomas (2012). *Diyarbekir Merwanileri-İslami Ortaçağda Bir Kürt Hanedanı*, (çev. Bahar Şahin Fırat), İstanbul.
- Şemseddin Sami (2004). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul.
- Şeşen Ramazan. “Cezire”, *TDVİA*, C.7, 509-511.
- Tabakoğlu, Ahmet (2002). “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, C.10, Ankara, 653-694.
- Tan, Ahmet, Şemsettin (2012). *Susam Tarımı*, Ege Tarımsal Araştırma Enstitü Müdürlüğü, İzmir.
- Taştemir, Mehmet (2003). “Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl ilk yarısı)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.8, İstanbul, 1-24.
- Turan, Ahmet, Nezihi (2012). *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (2008). *Osmanlı Devrinde Sinop*, Isparta.
- Ünal, Mehmet Ali (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul.

